

Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, tercüme Bülent Üçpunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, 9786051051062, 248 s.

Ömer Faruk Köse*

Son dönem Osmanlı uleması ve ilmiye teşkilatı üzerine çalışmaları ile bilinen Amit Bein'in 2011 yılında hazırladığı *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition* adlı eseri *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları* başlığıyla Kitap Yayınevi tarafından Türkçeye çevrildi. Geç dönem Osmanlı ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti uleması son yıllara kadar akademik çalışmalarda gerekli ilgiyi görmemiştir. Özellikle popüler yayınlara hakim olan reformcular-gelenekçiler/ilericiler-gericiler şeklindeki zıtlıklar üzerine kurulu tarih anlatısı sorgulanmaya başlamıştır. Bein'in eseri bu bağlamda hakim paradigmaya ciddi eleştiriler getirmiş ve ulemanın hikayesini monolitik tasvirlerden uzak yeni vaziyet alışlara ve dönüşümlere odaklanarak resmetmiştir.

Kitap sekiz bölümden oluşmaktadır. Giriş mahiyetindeki birinci bölüm 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı ulemasının geçirmiş olduğu bürokratik ve sosyal dönüşümlerin tarih çalışmalarına nasıl yansıdığını konu edinmektedir. Bu bağlamda son yıllara kadar tarih yazımına hakim olan ve ulemayı gericilik, reform karşıtı ve modernleşmenin önündeki önemli bir engel olarak betimleyen anlatının sorgulanmaya başladığını belirtmektedir. Bein modern Türkiye'nin oluşum sürecinde ve Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin şekillenmesinde Osmanlı mirası ulemanın belirleyici bir etkisinin olduğunu vurgulamaktadır.

İkinci bölümde, son dönem Osmanlı ulemasının algılanma ve buna karşı ilmiye mensuplarının tavır alma şekilleri üzerinde durulmaktadır. Son dönem modern Osmanlı okullarında pozitivist ve ilimperest fikirlerle yetişen bürokratlar, subaylar ve aydınlar ulema ve kurumlarını hakir gören, onları "taassup, gericilik,

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, ofkose@fsm.edu.tr

Orta Çağcılık ve skolastizm” gibi olumsuz kavramlarla tavsif eden bir siyasi ve sosyal ortam içerisindeydiler. Bein’in İslami Aydınlar olarak tasvir ettiği Said Halim Paşa, Mehmed Akif, Filibeli Ahmed gibi yazarlar da ilmiye sınıfına yönelik eleştirilerini yazıları ile dile getirmektedirler. Bein bu anlamda II. Meşrutiyet döneminde, Hristiyanlıktaki ruhban sınıfı ile ulema arasında kurulan analogilerin Cumhuriyet elitinin sekülerleşme adımlarına zemin hazırladığını belirtmektedir. Bu “olumsuz etiketlenme” karşısında, ulema iki farklı pozisyon almıştır: Bir tarafta ilmiye sınıfı içindeki eksiklerin köklü reformlarla ıslah edilmesi gereğine inananlar, diğer tarafta ise reform çalışmalarına karşı olmamakla beraber bunun tedricen ve ihtiyatlı bir şekilde yapılması gerektiğini düşünenler.

“Reforma Farklı Bakışlar” başlığını taşıyan üçüncü bölümde Bein, II. Meşrutiyet döneminde ulemanın ilmiye teşkilatında yapılacak reformlar çerçevesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile kurduğu ilişkiler üzerinde durmaktadır. Genel anlamda değişimin faileri ve geleneğin muhafızları olarak ulemanın iki kampa bölündüğünü ancak bunların da reformların seyrine bağlı olarak zaman içerisinde farklı pozisyonlar alabildiğini belirtmektedir. Bu kamplaşma özellikle yazılı basın üzerinden yapılan teolojik ve pratik/kurumsal meselelere dair tartışmalarda daha belirgin hale gelmektedir. İslam Mecmuası ve Sebilürreşad gibi dergiler bu anlamda reform yanlısı ulema ile muhalif ulemanın tezlerini hararetli bir şekilde tartıştığı ortamlardır. 1913 Ocak ayında İTC’nin iktidardaki gücünü pekiştirmesi ile reformların ivme kazanmış ve I. Dünya Savaşı sonlarına doğru devletin ilmiye teşkilatı üzerindeki kontrolünü arttıracak düzenlemelere gidilmiştir: Şer’iye mahkemeleri Adliye Nezareti’ne devredilmiş ve Evkaf Nezareti şeyhülislamın yetkisinden alınmıştır. İttihatçı ulemanın elde ettiği bu “acı zafer” savaş sonrası İTC hükümetinin iktidarını kaybetmesiyle ıslahat gündeminde bir gerilemeye ve “reformun itibarsızlaşmasına” neden olmuştur.

Kitabın dördüncü bölümü II. Meşrutiyet devrinde medrese eğitiminin yeniden yapılandırılması sürecinde yaşanan tartışmalar, reformların sonuçları ve bunların Cumhuriyet dönemine bıraktığı miras üzerinde durmaktadır. İTC hükümetinin ilk yılları medreselerin ıslahı ile alakalı tartışmaların yaşandığı ve ulema içinde reformlar üzerinden oluşan kamplaşmanın belirginleştiği bir dönem olmuştur. 1914-1918 döneminde gerçekleştirilen düzenlemelerle medreseler, modern eğitim kurumları olarak dizayn edilen, ders müfredatına fizik, kimya, coğrafya, aritmetik gibi “dünyevi” derslerin konulduğu, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, İzmirli İsmail Hakkı gibi medrese mezunu olmayan farklı ideolojilere sahip aydınların ders verdiği bir kurum haline gelmiştir. Reformlar ulemanın ekseriyeti tarafından destek görmüş ve Bein’in de belirttiği gibi “gönülsüz ulema ve müdahaleci bir devletin dayattığı” bir şey olmamıştır. Ancak 1924 yılında tüm bu çabalar ve geleceğe yönelik umutlar aniden sona ermiş, yeterli bir siyasi nüfuzla sahip olmayan ulema siyasi alanda alınan kararlara mahkum olmuştur.

Beşinci bölüm, Bein'in "siyasi eylemciliğin" tipik bir örneği olarak gördüğü Mustafa Sabri Efendi'nin kariyeri üzerinden 1908-1923 döneminde ilmiye sınıfının siyasetle kurduğu ilişkiyi tartışmaktadır. Siyasi kariyeri iniş çıkışlarla dolu olan Mustafa Sabri, muhalefette ve iktidarda bulunduğu yıllarda, eylemleri ve yazıları ile hem döneminde hem de sonrasında Türkiye'deki kimi İslamcılara ilham kaynağı olmuştur. Diğer yandan İttihatçı ve milliyetçilerle kurduğu uzlaşmasız ilişkiler ve neticede siyasi başarısızlığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinin karşı karşıya kaldığı zorlu meydan okumalara ulemanın daha uzlaşmacı tutumlar sergilemesine yol açmıştır.

Bein altıncı bölümde Osmanlı bakiyesi ulemanın laik, milliyetçi ve devletçi Kemalist elit ile kurduğu ilişkileri resmetmektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde hızlanan ilmiye teşkilatının bürokratikleşmesi hamleleri, medreselerin kapatılması, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılarak yerine rütbesi düşürülmüş sivil bir kurum olan Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması ile akamete uğramıştır. Cumhuriyet elitinin din ile alakalı eylemleri netleştikçe İslami çevrelerde üç farklı tavır oluşmuştur. Bein'in teslimiyetçiler olarak adlandırdığı gruptakiler, Kemalistlerle tam bir işbirliği içinde çalışmış ve yapılan reformların İslami meşruiyet zeminini oluşturmuş eski İttihatçı yeni Cumhuriyetçi ulema'dır. Bu bağlamda Cumhuriyet idaresinin "İslamiliğinin" işlendiği ilkökul ders kitaplarını hazırlayan "Mevlevî şeyhi" Abdülkadir Gölpinarlı ve reformcu kimliği ile ön plana çıkmış, bir dönem de Diyanet İşleri Reisliği yapmış Şerafeddin Yaltkaya örnek olarak verilmektedir. Muhalif tavır alan ikinci gruptaki ulema yoğun baskılar neticesinde kamuoyu önünde eleştirilerini dile getirememiş, seslerini yükseltenler de sürgün, hapis ve idam gibi çeşitli cezalara maruz bırakılmıştır. Çoğunluğu oluşturan rejimin politikalarını desteklememekle beraber sert bir muhalefet de yapmayan "orta-yolcu" ulema, Bein'in tasnifinde üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Ahmet Hamdi Akseki örneğini veren Bein, bu gruptaki ulemanın reformların olumsuz etkilerini azaltmakta önemli katkılarının olduğunu belirtmektedir.

Temel İslami metinlerin tercümesi ve namaz, ezan, kamet gibi bazı dini pratiklerin "Türkçeleştirilmesi" Kemalistlerin en önemli gündem maddelerinden bazılarını oluşturuyordu. Bein dini reformlar hususunda kültür sahasındakilerin aksine çoğunlukla bir tıkanma yaşandığını ve bunun da reformların ertelenmesine ve nihayetinde reformlardan vazgeçilmesine neden olduğunu belirtmektedir. Bein bunun sebebi olarak da pratik engellerin ve strateji hatalarının, fikir değişikliği ve siyasi korkulardan daha hayati öneme haiz olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda Mehmed Akif ve Ahmed Hamdi Akseki'nin Kur'an-ı Kerim'in meali hususunda kasti oyalama taktiklerinin reformun ivmesini kırdığını iddia etmektedir.

Son iki bölümde İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin seyri irdelenmektedir. De-

mokraziye geçişle sesini yükseltmeye başlayan İslami basın ekseriyetle Diyanet'i destekliyor ve Diyanet'in gelecekte dini hayatın ve kurumların yeniden canlanması için iyi bir fırsat olacağını düşünüyordu. Diğer yandan bazı aşırı muhafazakar İslamcılar ve radikal laikler Diyanet teşkilatını şiddetle eleştiriyorlardı. Birinci gruptakiler Diyanet'in hükümete karşı aşırı itaatkar olduğunu ve Osmanlı ulemasının bıraktığı mirasa layık olmadıklarını savunuyorlardı. İkinci gruptakiler ise Osmanlı ilmiyesine atfedilen olumsuz stereotipleri tekrarlayan bir üslupla Diyanet'i gerici, reform düşmanı ve devlete sadakatinden şüphe duyulan bir kurum olarak resmediyordu. Bein ilmiye teşkilatı ve ulema etrafında dönen tartışmaların ve Osmanlı mirasının uzun vadede Türkiye'de dini hayatın serbestleşmesinde ve Diyanet'in "daha özerk ama daha az tekelci" bir kurum olmasında faydalı olabileceğini düşünmektedir.

Bein'in kitabı son dönem Osmanlı uleması ve onun Cumhuriyet'e kalan mirası üzerine literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ulemanın son yüz yıllık tarihine bütüncül olarak bakması, indirgemeci yaklaşımlardan uzak farklı tavır alışların kendi dönemlerinde anlaşılmasını sağlayacak bir anlatı sunması kitabın güçlü yanlarından. Zengin bir bibliyografyaya sahip olan eser dönemin arşiv, gazete ve dergilerini yoğun ve verimli bir şekilde kullanmaktadır. Bein'in bu eseri hem gerileme paradigmasının "ulemanın çöküşü" anlatısına hem de Türkiye'deki milliyetçi tarih yazımının "gerici, reform düşmanı ulema" anlatısına bir reddiyedir. Kitabın önemli bir eksikliği, merkezdeki ulema ve aydınlar üzerine kurgulanmış olması ve taşradaki ulemanın göz ardı edilmesidir. Özellikle Milli Mücadele döneminde ve Diyanet'in teşkilatlanma sürecinde taşradaki ulemanın ve münevverlerin resme dahil edilmeleri kitaba olumlu yönde katkı yapabiliirdi.